

Seminar of the Research
Centre for Greek and Latin
Literature 2020-2021
Academy of Athens, East Hall,
5-7pm
Scientific Coordinator: Efi
Papadodima

*(Self-)Praise & (Self-)Blame
in Ancient Literature*

TIMOTHY DUFF (READING)
STEPHEN HARRISON (OXFORD)
EMILY KNEEBONE (NOTTINGHAM)
IOANNIS KONSTANTAKOS (ATHENS)
SHEILA MURNAGHAN (PENNSYLVANIA)
GREGORY NAGY (HARVARD)
KATHRYN TEMPEST (ROEHAMPTON)
FRANCES TITCHENER (UTAH)
KOSTAS VALAKAS (PATRAS)
TIM WHITMARSH (CAMBRIDGE)
NANCY WORMAN (BARNARD/COLUMBIA)
MARY YOSI (ATHENS)

ACADEMY OF ATHENS

ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΣ

Ψόγος και χαρακτηρογραφία στην αρχαία κωμωδία και στην ιαμβική ποίηση

Περίληψη

Στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη ο αίνος και ο ψόγος χρησιμοποιούνται ως γραμματολογικά εργαλεία για την κατάταξη των ποιητικών ειδών. Ο φιλόσοφος διακρίνει τις δύο βασικές μορφές ψογερής ποίησης, ίαμβο και κωμωδία, και τις τοποθετεί σε μια γραμμή τελεολογικής εξέλιξης από το στοιχειωδέστερο προς το περιπλοκότερο είδος. Αρκετές δεκαετίες πρωτύτερα, οι κωμικοί συγγραφείς της κλασικής Αθήνας εξέφραζαν παρόμοιες απόψεις μέσα από τις θεατρικά ζωντανεμένες ποιητολογικές συλλήψεις τους. Στους *Αρχιλόχους* του Κρατίνου και στην έξοδο της αριστοφανικής *Ειρήνης* διεξάγεται αγώνας μεταξύ του σκωπτικού ιάμβου και του σεμνοπρεπούς ηρωικού έπους, και η ιαμβική σύνθεση προβάλλεται ως προτύπωση της σατιρικής κωμικής δραματουργίας. Ίσως πίσω από τις ιδέες των κωμικών να κρύβονται θεωρητικές αναζητήσεις στοχαστών της εποχής (π.χ. σοφιστών) οι οποίοι, προλαβαίνοντας τον Αριστοτέλη, είχαν αντιληφθεί την ειδολογική αυτή συγγένεια.

Κατά πόσον υπήρξε γενετική σχέση μεταξύ ιάμβου και κωμωδίας, είναι ζήτημα που διχάζει τους ειδικούς. Πέρα από τις άλλες αναλογίες, καθοριστικός παράγων που φαίνεται να τεκμηριώνει τέτοια σύνδεση είναι ο πρωτοδραματικός χαρακτήρας της αρχαϊκής ιαμβοποιίας. Πολλά ιαμβικά ποιήματα παίρνουν τη μορφή μονολόγου που εκφωνείται από επινοημένο χαρακτήρα ή ρόλο, διαφορετικόν από τη βιογραφική ταυτότητα του ποιητή. Όταν ο εκτελεστής απαγγέλλει τη σύνθεση ενώπιον του κοινού, παριστάνει αυτόν τον πλαστό χαρακτήρα, πράγμα που καθιστά τον ίαμβο ένα είδος μονοδράματος με σκωπτικό περιεχόμενο, σαν πρωταρχική εκδοχή του κωμικού θεάτρου. Χαρακτηριστικό παράλληλο, από τον χώρο της Ανατολής, προσφέρουν οι πανάρχαιες παραστάσεις του *aluzinnu* (> ελλ. *άλαζών*), ενός ειδικού λειτουργού των μεσοποταμιακών και συροπαλαιστινιακών ναών, ο οποίος αναλάμβανε να ψυχαγωγήσει τους πιστούς κατά τις θρησκευτικές πανηγύρεις υποδύομενος αστείους ρόλους, συχνά με αισχρολογικό χιούμορ. Ίαμβος και *aluzinnu* αποτελούν αρχέγονες μορφές της *stand-up comedy*, ενταγμένες σε τελετουργικό πλαίσιο.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι, από τα ποικίλα πρωτοκωμικά δρώμενα που συνέβαλαν στη γένεση της κωμωδίας, μόνο εκδηλώσεις χορικού τύπου μαρτυρούνται για την

Αττική και τον ιωνικό χώρο, ενώ μορφές λαϊκής φάρσας ή μίμων εντοπίζονται αποκλειστικά σε δωρικούς πληθυσμούς. Ο ίαμβος κάλυπτε αισθητικό πεδίο παρόμοιο με εκείνο του δημόδους μίμου και επιχωρίαζε στις ιωνικές περιοχές, όπου αναπτύχθηκε από νωρίς ως έντεχνη έκφραση υψηλού επιπέδου. Θα μπορούσε συνεπώς να συντελέσει ώστε να περιθωριοποιηθούν και να παρακμάσουν, στις αντίστοιχες περιοχές, λαϊκότερες και πιο άτεχνες μορφές ανάλογης θεματικής και αισθητικής εμβέλειας.

Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος που μοιράζονται ο αρχαϊκός ίαμβος και η κωμωδία είναι η σατιρική ηθολογία, η σκιαγράφηση φαιδρών χαρακτήρων και χιουμοριστικών ανθρώπινων τύπων, όπως ο αλαζών στρατιωτικός, ο λαίμαργος παράσιτος, η κερδοσκοπός εταίρα, ο άσωτος νεαρός και ο γκρινιάρης πατέρας, ο μάγειρος, ο κομπογιαννίτης γιατρός, ο τραχύς χωριάτης. Είτε ζωντανεύουν παραστατικά, ως εκφωνητές των ποιητικών μονολόγων, είτε παραμένουν πρόσωπα μιας αφήγησης, οι ιαμβικοί χαρακτήρες φέρουν τα βασικά αναγνωριστικά σημάδια των κωμικών επιγόνων τους. Συχνά τα πρόσωπα του ίαμβου δεν αντιπροσωπεύουν γενικές ηθολογικές κατηγορίες αλλά συνιστούν σατιρικά πορτρέτα συγκεκριμένων προσωπικοτήτων από τον κοινωνικό περίγυρο του ποιητή. Όμως ο ιαμβογράφος προσδίδει εννοιολογικό εύρος και καθολικότητα στη συμπεριφορά τους, ανυψώνοντας τα σκωπτικά του σκίτσα σε εποπτικά χαρακτηρισολογικά σύμβολα.

Αυτή η κοινή τάση ίαμβου και κωμωδίας διερευνάται στη συνέχεια μέσω τριών επιλεγμένων παραδειγμάτων. Ο μεγαλόσωμος αλλά λιπόψυχος στρατηγός (Αρχίλοχος απ. 114 West) αποτελεί πιθανότατα γελοιογραφία κάποιου αξιωματούχου από τη συγκαρινή του ποιητή κοινωνία της Πάρου. Όμως ο Αρχίλοχος συγχωνεύει τον εξατομικευμένο στόχο του με μια πάγια ηθολογική μορφή της χιουμοριστικής παράδοσης και προαναγγέλλει τον τυπικό *miles gloriosus* της κωμικής σκηνής. Ο ψόγος του επηρμένου και θρασύδειλου ταξίαρχου στην *Ειρήνη* του Αριστοφάνη (1172-1190), που μοιάζει με ιαμβική σύνθεση εγκιβωτισμένη στο εσωτερικό της κωμωδίας, αναπτύσσει τη σατιρική μικρογραφία του Αρχίλοχου και την εμπλουτίζει με πρόσθετα μοτίβα, δανεισμένα από άλλες συνθέσεις του μεγάλου ιαμβογράφου (ριψασπία, θηριομορφική εικονοποιία και απηγήσεις από μύθους ζώων).

Παρόμοια, ο Άσιος ο Σάμιος, ο Αρχίλοχος (απ. 124 West) και άλλοι ποιητές πλάθουν προδρομικές εκδοχές του τύπου του κόλακα ή παράσιτου, ο οποίος εμφανίζεται απρόσκλητος στα δείπνα των πλουσίων, τρώει και πίνει με λαιμαργία, προσφέρει κολακείες σε αντάλλαγμα για το δωρεάν φαγοπότι, αλλά παρασύρεται σε ασχημοσύνες. Ο Εύπολις, στην κωμωδία του *Κόλακες*, τοποθετεί ανάλογο χαρακτηρισολογικό σχέδιασμα στο στόμα των ίδιων των κολάκων (απ. 172 K-A), μετατρέποντας την ιαμβική επίθεση σε σαρκαστική αυτοπαρουσίαση. Η προσωπογραφία του τύπου συνδυάζεται έτσι με άλλη γνωστή τεχνική της ιαμβοποιίας, όπου συχνά ο αφηγητής του ποιητικού μονολόγου λοιδορείται εμμέσως διά του κειμένου που εκφωνεί, λόγω της ασυνέπειας ή της υπερβολής των λεγομένων του.

Τέλος, το χιουμοριστικό ποίημα *Μαργίτης*, το οποίο συγγένευε πολλαπλά με τον σκωπτικό ίαμβο, εισήγαγε το αρχέτυπο του αβέλτερου και αποτυχημένου αντήρωα, ο οποίος αποδεικνύεται ανίκανος για όλα τα έργα που αναλαμβάνει. Καθώς ο Μαργίτης παρουσιαζόταν ως γόνος επιφανούς οικογένειας, η διακωμώδησή του προσλάμβανε διαστάσεις κοινωνικής σάτιρας, ενώ δεν αποκλείεται να υπέκρυπτε διασυρμό γνωστού αριστοκράτη από τον περίγυρο του ποιητή. Ο Ιπώναξ περιγράφει ανάλογους γελοιωδώς ανεπαρκείς χαρακτήρες, που ονειδίζονται ομοίως μέσω αισχρολογικών στιγμιотύπων. Παραλλαγές του ίδιου τύπου αναπτύσσονται σε σκωπτικά άσματα της αριστοφανικής κωμωδίας, τα οποία μοιάζουν επίσης με ιαμβικά νούμερα παρέμβλητα στη σκηνική δράση. Λόγου χάρη, η διαπόμπευση του αποτυχημένου χορηγού Αντίμαχου (*Αχαρνής* 1150-1173) συνδυάζει τον ιαμβικό τρόπο της ευφάνταστης κατάρας (πρβλ. π.χ. Ιπώναξ απ. 115 West) με την εξευτελιστική γρουσουζιά που κατατράχει τους χαρακτήρες του τύπου του Μαργίτη.

Μύθος περί Αίνου και Ψόγου (από τα *Ακαδημεικά* του Ιωάννου του Πρωταγορείου)

Μια φορά και έναν καιρό, όταν οι θεοί δημιούργησαν τον κόσμο, ανέθεσαν στους δύο αδελφούς Τιτάνες, τον Προμηθέα και τον Επιμηθέα, να κατασκευάσουν ζωντανά πλάσματα για να κατοικήσουν τη γη. Οι δύο μάστορες στρώθηκαν στη δουλειά και έφτιαξαν κάθε λογής φυτά, δέντρα, ζώα, ψάρια και πουλιά, που απλώθηκαν σε όλες τις στεριές, τις θάλασσες και τον αέρα. Το επιστέγασμα της δημιουργικής τους εργασίας ήταν βέβαια η ευφυής φυλή των ανθρώπων, οι οποίοι σύντομα κυριάρχησαν στη γη με τα επιτεύγματα του πολιτισμού τους.

Ο Επιμηθέας ιδίως ήταν τόσο ενθουσιασμένος με τα έργα του, ώστε δεν χόρταινε να θαυμάζει και να αγάλλεται με την ομορφιά και την ατέρμονη ποικιλία τους. Δεν του αρκούσε μόνο να τα βλέπει, αλλά ήθελε και να ακούει διαρκώς για τις υπέροχες αρετές τους. Γι' αυτό πήρε από τα κελάρια του Ολύμπου ένα μεγάλο κομμάτι θεϊκή αμβροσία, και με αυτό σμίλεψε και έπλασε μια θαυμάσια μορφή νεαρού εφήβου με εκθαμβωτικό κάλλος. Εμφύσησε ζωή στη φιγούρα του νεαρού, του έδωσε το όνομα Αίνος και τον έστειλε να τριγυρίζει στη γη και να εξυμνεί με ωραία λόγια τα έξοχα όντα της δημιουργίας. Ο Αίνος, πράγματι, περνούσε όλη την ημέρα του δοξάζοντας και εγκωμιάζοντας την ομορφιά του κόσμου και των ενοίκων του. Τόσο γλυκά και χαριτωμένα ήταν τα λόγια του, που συναγωνίζονταν την ωραιότητα της πλάσης.

Τίποτε όμως δεν είναι τέλει στον κόσμο του Επιμηθέα. Τα διάφορα πλάσματα της γης, που άκουγαν διαρκώς τα εγκώμια του Αίνου, άρχισαν να το παίρνουν πάνω τους. Κάθε φυλή της χλωρίδας και της πανίδας φούσκωνε από περηφάνεια με τους ατελείωτους επαίνους και κατέληξε να πιστεύει πως η ίδια αποτελούσε το άκρον άωτον της δημιουργίας, την κορωνίδα της φύσης, και πως όλα τα υπόλοιπα έμβια είδη τής όφειλαν παντοτινό σεβασμό και υποταγή. Ψήλωσε ο νους των πλασμάτων από τους μεγαλόστομους ύμνους, και κανένα τους δεν ήταν πια ευχαριστημένο με την καθορισμένη θέση του στο σχέδιο του σύμπαντος: καθένα τους θεωρούσε πως το ίδιο θα έπρεπε να κατέχει τη βασιλεία, και όλα τα άλλα να το προσκυνάνε και να το κολακεύουν.

Το αποτέλεσμα ήταν να καταστραφεί η αρμονική συμβίωση των ειδών. Ξέσπασαν άγριοι πόλεμοι, όλα τα όντα στράφηκαν εναντίον όλων, μάχονταν λυσσαλέα μεταξύ τους και κατασπάραζαν το ένα το άλλο στον αγώνα τους για τα πρωτεία. Μέσα στον χαλασμό αυτό, ο καημένος ο νεαρός Αίνος δεν ήξερε τι να κάνει. Κατέληξε να τριγυρίζει στα πεδία των σφαγών και να εξαίρει με την ευγλωττία του τον ηρωικό τρόπο με τον οποίο τα διάφορα πλάσματα ρίχνονταν στη μάχη, τη δύναμη που έδειχναν εξολοθρεύοντας τους εχθρούς τους, το θάρρος τους μπροστά στον θάνατο. Εξαιτίας της ατελείωτης διαμάχης, τα ζωντανά πλάσματα κινδύνευαν πια να αφανιστούν, και η κατάσταση έμοιαζε αδιέξοδη.

Τότε επενέβη ο σοφός αδελφός, ο Προμηθέας, για να δώσει λύση. Μάζεψε κάποια υπολείμματα αμβροσίας, που είχαν πέσει μέσα στη λάσπη και στις κοπριές ενόσω ο Επιμηθέας σμίλευε τη μορφή του Αίνου. Από αυτό το υλικό, τη θεϊκή ουσία ανακατεμένη με χώματα και με βρομιές, ο Προμηθέας έφτιαξε άλλη φιγούρα: έναν γκροτέσκο, δύσμορφο νάνο, κοιλαρά και στραβοπόδαρο, με μαυριδερό δέρμα, κόμη τραχιά σαν τρίχωμα ζώου, πελώρια μύτη, σαγόνι σπαρμένο με κρεατοελιές, κακοσούλουπο κορμί και δέρμα σαν παλιοκαιρισμένο πάπυρο. Του έδωσε το όνομα Ψόγος, και τον ξαμόλησε στον κόσμο για κάνει αντίπραξη και να ανασκευάζει τα λεγόμενα του Αίνου ανά πάσα στιγμή. Κάθε φορά που ο Αίνος εγκωμιάζε κάποιο πλάσμα για το κάλλος ή τις αρετές του, ο δυσειδής Ψόγος έσπευδε και έπιανε να το κοροϊδεύει, βρίσκοντάς του ψεγάδια στην όψη και στη συμπεριφορά. Όσο πάσχιζε ο Αίνος να εξαίρει τη δόξα και τη μεγαλοσύνη του ενός ή του άλλου ζώου, άλλο τόσο ο Ψόγος το περιέλουζε με σκώμματα και υβρεολόγια, δίχως να το αφήνει σε χλωρό κλαρί.

Έτσι αποκαταστάθηκε η ισορροπία και η αρμονία του κόσμου. Τα πλάσματα δεν παραφούσκωναν πια από τους μεγαλόστομους επαίνους, διότι ευθύς αμέσως ακολουθούσαν οι ονειδισμοί και οι κοροϊδευτικές επικρίσεις, που αμαύρωναν την αίγλη τους και τα προσγείωναν στην πεζή πραγματικότητα. Και αν κάποιο ξεχνιόταν καμιά φορά και παρασυρόταν στην αλαζονεία λόγω των εγκωμίων του Αίνου, οι αντίπαλοί του φρόντιζαν να του αντιτάξουν τις κακηγορίες του Ψόγου και να μετριάσουν την υπερβολική του αυτοπεποίθηση.

Η ιστορία έχει και μικρό επίλογο. Λένε πως η Μούσα, η θεά της ποίησης, ερωτεύτηκε τον ωραίο νεαρό Αίνο και τον εκμαύλισε για να πλαγιάσει μαζί του. Από την ένωσή τους γεννήθηκε ένα πανέμορφο αγόρι, που πήρε το όνομα Ύμνος και έγινε ο πιο γλυκός τραγουδιστής του κόσμου. Με ηδύτατη μελωδική φωνή έψελνε δοξαστικές ωδές και λυρικά εγκώμια για τις χάρες της δημιουργίας και των πλασμάτων της. Τόσο υπέροχα ήταν τα άσματά του, που δύσκολα ξεχώριζε κανείς τι ήταν ωραιότερο — τα ίδια τα πράγματα που εξυμνούνταν ή οι ποιητικοί στίχοι και οι μουσικές με τις οποίες τα περιέγραφε ο Ύμνος στις ωδές του.

Όμως ο Ψόγος ζήλεψε την ένωση αυτή και τον καρπό της, και φλεγόταν κι αυτός από την επιθυμία να χαρεί τα θέλγητρα της Μούσας. Γι' αυτό, μια νύχτα που η Μούσα είχε αποκοιμηθεί, γλίστρησε κρυφά στο κρεβάτι της και απόλαυσε την ηδονή του έρωτα μαζί της. Όταν η Μούσα το κατάλαβε, ήταν πια αργά. Είχε μείνει πάλι έγκυος, και αυτή τη φορά γέννησε γιο αλλιώτικο: τον Ίαμβο, ένα σκανταλιάρικο και αναιδέστατο τσογλανάκι, με οξύτατο πνεύμα και κοφτερή γλώσσα. Το διαβολεμένο αυτό πειραχτήρι τρύπωνε παντού, παρατηρούσε καθετί στραβό και σκάρωνε σατιρικούς στίχους για να το περιπαίξει και να το γελοιοποιήσει.